

Bozsoki Petra

A másik pingponglabda

Kováts Eszter: *Genderörületek Németországban és Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2022. 400 old.

Az identitástúltermelés korát éljük. Ha hihetünk azoknak a kapitalizmuskritikus szociológiai, filozófiai, politika- és kultúraelméleti elemzéseknek, amelyek nem idegenkednek nagy ívű állításokat tenni egész korszakokról, pláne jelenünkről, akkor mondhatjuk, hogy az utóbbi, valamint az elkövetkező időszak egyik nagy problémája a személyesség, illetve az önfeltárulkozás alapvető emberi és kapcsolati normaként tételezése, az identitások szakadatlan termelése és értékesítése, a depolitizált egyéni cselekvések előtérbe kerülése (lesz).¹⁴⁶ Kováts Eszter *Genderörületek Németországban és Magyarországon* című kötete határozottan fókuszkijelölő munka; témaválasztása és elemzése azt közvetíti: ez az a kérdés, amivel foglalkoznunk kell. A Napvilág Kiadó gondozásában megjelent, a szerző doktori értekezéséből készült könyv olyan szövegek sorába illeszkedik, amelyek bírálják azt a tendenciát, amelyben a társadalmi problémákra érkező megoldásokat – strukturális és közösség válasz helyett – egyéni fókusz, méghozzá az egyéni identitásra való koncentráció jellemez. A kötet képes végig biztosítani az olvasót: ez tulajdonképpen téje és horizontja; mindeközben kutatói fókusz kellőképpen szűk ahhoz, hogy konkrét kérdései ne maradjanak válaszok, állításai pedig körültekintő, meggyőző érvek nélkül.

A *Genderörületek...* kiinduló kérdése, hogy vajon miért került napirendre a „gender”¹⁴⁷ témája a 2010-es évek óta számos országban. Miként lehetséges, hogy a 2000-es évek elejéig a fogalmat pusztán kutatók ismerték, majd az utóbbi évtizedben a társadalom legszélesebb

¹⁴⁶ Lásd például: SENNETT, Richard: *A közéleti ember bukása*. Ford.: BOROSS Anna. Budapest: Helikon, 1998.; BADIOU, Alain: *A század*. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest: Typotex, 2010.; ŽIŽEK, Slavoj: 'You May!' Slavoj Žižek writes about the Post-Modern Superego. *London Review of Books* 21. évf., 6. sz. (1999) March. URL: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v21/n06/slavoj-zizek/you-may!>. Hozzáférés: 2023.01.09.; FRASER, Nancy: Rethinking Recognition. *New Left Review* 3. sz. (2000). 107–120. URL: <https://newleftreview.org/issues/ii3/articles/nancy-fraser-rethinking-recognition>. Hozzáférés: 2023.01.09.; KISS Viktor: A poszt-hatvannyolcas szituáció – és ami utána következik. *Kommentár* 5–6. sz. (2018). 73–80.; FISHER, Mark: *Kilépés a vámpirkastélyból*. Ford.: András Csaba. *a szem*, 2018. URL: <https://aszem.info/2018/05/mark-fisher-kilepes-a-vampirkastelybol/>. Hozzáférés: 2023.01.09.

¹⁴⁷ A recenzióban a gender és az LMBT fogalmakra a számos bevett formula közül a szerző megoldásait követem. Amikor a gendert analitikus értelemben használja, idézőjel nélkül jelöli; amikor a jobboldali diskurzusban előforduló jelentéseit érti alatta, „gender”-ként. Az összes aktuális szexuális és nemi kisebbségre pedig az egyszerűség kedvéért LMBT betűszóval hivatkozik.

rétegeiben is használják? Fókuszáltabb felvetése, hogy milyen okból és céllal, továbbá milyen tartalommal és témákkal összefonódva használja a német-, illetve magyarországi radikális jobboldal (Alternative für Deutschland, AfD; Fidesz–KDNP és értelmiségi holdudvara). Hogyan váltak az intézményesült jobboldal politikai szereplői, valamint az új jobboldali értelmiség a „genderellenes diskurzus” számottevő aktoraivá a két országban; összehasonlításuk mit árul el a jelenség nemzeteken átívelő jellegéről? Vajon miért „gendereznek”: miként járul hozzá genderellenes kommunikációjuk rövid és hosszú távú politikai céljaik eléréséhez? És miért „genderezhetnek”: milyen diszkurzív környezetbe érkeznek állításaik, miért rezonálhatnak; van-e bármi alapja a beszédmódjukat átható aggodalomnak?

A *Genderörületek...* példája annak az alapvető politikai eszmétörténeti belátásnak, hogy fogalmaink, a politikaiak különösképpen, történeti szempontból számos különféle, sokszor egymásnak is ellentmondó jelentést hordoznak; ahogy az sem ritka, hogy adott időkeretben különböző csoportok eltérően és más-más célra használják őket. A kötet azt a jelenséget illusztrálja, mennyire különböző jelentésekkel tud telítődni egy fogalom, és milyen tempóban képes elhasználandni akár néhány évtized alatt. Gondolatmenete szigorúan strukturált, szerkezete világos, ezért meglátásaimat nagyrészt annak felépítését követve fejtem ki.

Szakirodalmi kontextus

Az első nagy egység a „transznacionális genderellenes mozgalmakkal” kapcsolatos szakirodalmat tekinti át: tisztázza a *genderellenesség* fogalmát, eredetét, történetét napjainkig. Egy szakmunkában a tárgy pontos lehatárolása és egy jelenség újszerűségének felmutatása nehéz feladat; pláne, ha olyan, időben messzire nyúló történetről van szó, mint a nemiségről és a nemek viszonyrendszeréről való gondolkodás. Ezért lényeges a szerző fogalmi kikötése. Munkájában genderellenesség alatt nem szociálpszichológiai jelenséget vagy egyéni nézetet ért, hanem társadalmi jelenséget: mozgalmat, diskurzust és politikát (22.). A megkülönböztetés nem csak a kutatói munka praktikus eszköze. Az eljárásmód azt fejezi ki: a nemekről való gondolkodás több száz éves történetében az utóbbi közel harminc évben mozgalmi és politikai szinten beszélhetünk új típusú jelenségről. A fejezet további részében csoportosítja a „genderellenes diskurzuskoalíciók” főbb szereplőit, ügyeit, stratégiáit, érveit; vagyis a genderellenes beszédmódot olyan, intézményesen strukturált közegekben alakítók és tudatosan használók konstellációjaként értelmezi, akiket ez a közös ügy tart össze. Képet kapunk továbbá

a genderellenességgel kapcsolatos kutatások erőteljes törésvonalakkal és vitákkal teli jellegéről.

Figyelemre méltó, hogy Kováts Eszter a gender studiesnak is köszönhető szemléletmódot alkalmazza a genderellenesség tárgyalásakor. Módszerével arra mutat példát, ha komolyan vesszük a gender-, illetve feminista elméletekről és mozgalmakról szóló eddigi tudásunk alaptételét (nevezetesen, hogy azok már kezdettől fogva nem homogének, hanem együttesük számottevő különbségekkel és ellentmondásokkal bír), akkor főleg nem spórolható meg, hogy ugyanezt a típusú munkát (figyelmet, árnyaltságra törekvést) a genderellenességről szóló beszéd megítélésekor is elvégezzük. E belátásnak köszönhetően válik világossá például, hogy a genderellenesség nem egyenlő a nemi szerepekre vonatkozó konzervativizmussal; a gender fogalmával vívott törekvéseknek (mint a gyerekek nemátalakító műtétét érintő kezdeményezéseknek) létezik számos nem konzervatív ellenzője is (vö. pl. 136.). De az is kiderül, hogy a genderellenességnek nem valamiféle egységes „genderpártiság” az ellenpontja (52.). Kováts a választott értelmezési stratégiának köszönhetően jut a könyv egészét meghatározó belátásra: a szakirodalom nagy része – bírálható módon – a genderellenességbe nemcsak a politikai célú lejáratást, de a másik érveivel érdemben is foglalkozó kritikát is beleérti (23.). A *Genderőrületek...* komoly eredménye, hogy rámutat a *lejáratás* és a *kritika* közötti határhúzás elméleti és politikai jelentőségére.

Az első fejezet további erénye, hogy miközben ismerteti a témára vonatkozó radikális jobboldali, konzervatív, liberális és marxista szempontokat, érvtípusok gyűjteményét nyújtja a genderellenes diskurzuskoalíciókkal szemben, de azok bírálatait is felsorolja. A *Genderőrületek...* ezért a központi téma iránt érdeklődőkön túl azok számára is tanulságos lehet, akik általánosságban tájékozódni szeretnének a tágabb értelemben vett politikai nézetek és nyelvek jelenkori érvkészletéről.¹⁴⁸

Módszertan

A második nagyobb fejezet a módszertant pontosítja és indokolja. Körültekintő magyarázatot kapunk a komparatív olvasat szükségessége, illetve a Németországgal való összevetés előremutató jellege mellett. Az *Elemzés* című fejezet később meggyőzően bizonyítja: valóban számos olyan új információval szembesülünk, amelyek a különálló esettanulmányokból nem következnének; például, hogy adott jobboldali szereplők kommunikációjában pontosan mi

¹⁴⁸ A politikai nyelvek közötti finomabb különbségekkel számos ponton találkozhatunk; lásd például az Orbán-rezsim politikai cselekvőképességének mértékére vonatkozó eltérő álláspontokat, ami a mai magyar (nem ellenzéki értelemben vett) baloldal érvkészletének sokféleségét tükrözi: 161–170.

csúsztatás és mi nem az. Következtetése szerint a legfontosabb tanulság maga az összehasonlíthatóság: az a felfedezés, hogy ami az egyik országban történik, a másik ország új jobboldali „gender”-politikájában diszkurzív keretfeltételként jelenik meg. Elemzése azt mutatja, az Orbán-rezsim belpolitikailag hasznosítja a centrumországokban, köztük Németországban ténylegesen jelentkező LMBT-követeléseket; ezek biztosítanak alapot polarizáló retorikájának és válságnarratívájának. A német új jobboldal számára pedig a magyar kormány intézkedései a bizonyíték, hogy létezik más út is. (234.)

Számos szövegközeli érvet kapunk amelle, hogy a „gender”-rel tematizált ügyek között milyen nagy az átfedés a Fidesz–KDNP és az AfD megközelítése között. A nyilatkozatok elemzése azt is látványosan megmutatja: a „genderideológia” elleni mozgósításokban az évek során változás figyelhető meg mindkét jobboldal beszédmódjában; sőt bizonyos időszakban egységes álláspontról sem feltétlenül beszélhetünk. Például 2014 márciusában Magyarország aláírta az Isztambuli Egyezményt (az Európai Tanács Egyezményét a nők elleni és a családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról), kifejezve szándékát az egyezmény ratifikációjára. Ezzel szemben négy évvel később már „trójai falovat” láttak, illetve akartak láttatni benne: nyilatkozataik szerint az *látszólag* a nők elleni erőszakról (nők és férfiak egyenlőségéről) szól, de *valójában* a genderfogalom becsempészésén keresztül a hagyományos családmodell lerombolása a cél. (179–180., 188–190.) Fontos megállapítás továbbá, hogy a „gender” polarizálása egyik országban sem csupán új jobboldali vagy szélsőjobboldali téma. A nemileg igazságos nyelvet például korántsem csak az AfD tartja problémásnak; számos szereplő már a párt megjelenése előtt foglalkozott vele. Ugyanez igaz a magukat transznak vagy nem binárisnak vallók jogkiterjesztésére; a kíváncsiakat a középjobboldali CDU–CSU is kételkedve fogadta, de számos feminista szervezet is hangosan tiltakozik ellene. (136., 159.) Ahogy a 2022-es magyarországi ún. gyermekvédelmi népszavazás¹⁴⁹ adatai is azt mutatják, a Fidesz szavazóinál jóval többen voksoltak a kormánypárt álláspontjára (226.). Vagyis, az empirikus eredmények bizonyítéka szerint, a kérdés nem beszélhető el pusztán a „pro/kontra Orbán”-tengely segítségével.

A kortárs magyar baloldal – legyen szó bölcseletről, társadalomtudományokról, tudományos ismeretterjesztésről vagy mozgalmi tevékenységről – rengeteg munkát fektet abba, hogy kimozdítsa a magyar közegben különösen is meggyökeresedett kétpólusúságot: a politikai nézetek kizárólag konzervatív és liberális keretben való elbeszélését. Törekszik rá,

¹⁴⁹ Lásd: <https://kormany.hu/hirek/gyermekvedelmi-nepszavazast-kezdemenez-a-kormany>. Hozzáférés: 2023.01.10.

hogy különbséget tegyen ellenzékiesség és baloldali álláspont, NER-kritika és rendszerkritika között; egyszóval minduntalan felhívja a figyelmet a harmadik pozíció (történeti és jelenbeli) meglétére, továbbformálásának szükségességére. Kováts Eszter komparatív elemzése azt mutatják, a genderkérdésekről való gondolkodásra ez nemcsak hogy igaz, de a téma kitűnően példázza is, hogy egyetlen törésvonal megalkotása analitikusan hibás, és úgy tűnik, politikailag sem előremutató.

A német és magyar esetek egyezése mellett a kontraszt legalább ilyen tanulságos. Kiderül például, hogy az AfD, meglepő módon, több tekintetben liberálisabb elveket vall, mint a Fidesz. (133–134, 232–233.). Az eltérések azonban elsősorban nem is tartalmuk, hanem a szerző azokat értelmező logikája miatt érdekesek. A különbségek nem „ideológiai”, hanem kontextuális és szervezeti jellegű magyarázatot kapnak. Míg Magyarországon kormányzati, alkotmányozó többségi pozícióból irányítják a genderellenes diskurzust, addig Németországban ellenzékből. Úgy véli, eszerint az aktorok pozíciója befolyásolja azok „gender”-rel kapcsolatos érvelését és politikai stratégiáját (77.).

A gondolatmenet – közvetetten – rendszeresen előkerülő politikaelméleti dilemmához szól hozzá. Elég csak a baloldali politikafilozófiai és mozgalmi irányzatok elmúlt százötven éves történetére tekintetni (legyen szó marxista, szocialista, anarchista vagy maoista érvelésekről), a kérdés minduntalan visszatér: pontosan mekkora cselekvési tere van a pártpolitikai szereplőknek a képviselői rendszerben? Kováts Eszter vitatja azt az elgondolást, hogy az egyes pártok és holdudvaruk kommunikációja pusztán értékrendek és meggyőződések alapján, más szóval nagy cselekvési szabadságra épülve szerveződne. Mindeközben következtetésével azt a meglátást is cáfolja, hogy a cselekvési lehetőség minimális lenne a gazdasági érdekeknek való kitettség szorításában. (Vö. 164.) A *Genderörületek...* tehát olyan munkaként is olvasható, amely – noha tárgya közvetlenül a gender köré csoportosuló témahalmaz – közvetetten érvanyagot biztosít egyéb társadalom- és politikaelméleti kérdésekhez. Ezért egyaránt inspiráló lehet (akár vitaalapként is) azok számára, akiket nem csak a szűkebb téma érdekel.

Elemzés

A harmadik, egyben leghosszabb egység a tulajdonképpeni elemzésre épül; első fele a német-, illetve magyarországi genderellenesség történetét vázolja fel 2006/2008-tól 2022-ig. Kronologikusan, valamint tematikus fókuszokkal tekinti át a jobboldali pártok és értelmiségi hálózataik kommunikációját; a csomópontokat mindkét országban a törvényhozással kapcsolatos intézkedések és retorikák jelentik. A magyar kontextusról szóló rész a

közelmúltunkból nagyon is ismerős, de sokszor talán már el is feledett elemek narratívába rendezése miatt lehet érdekes, mely narratíva ebben a formában eddig nem állt rendelkezésünkre. (160–231.)

A német történetben azonban – a számos szembetűnő hasonlóság mellett – épphogy az idegen elemek meglekítőek (95–160.). A magyar olvasó számára talán legmeglepőbb rész a nemileg igazságos nyelvhasználattal kapcsolatos viták összefoglalása. A nemileg nagyrészt semleges magyar nyelv otthonosságából szemlélve a kérdéskör furcsa egzotikumnak tűnhet, a részletes ismertetés azonban meggyőzően bizonyítja: a nyelvhasználat Németországban az utóbbi években kifejezetten túlpolitizált terület. Az alfejezet különösen a nemi fókuszú emancipációs küzdelmek jelenkori stratégiáira nézve szolgál tanulsággal. Elgondolkodtató például, hogy az „*összes nemet*” láthatóvá tevő nyelvi változtatás néhány éven belül átment a fősodorba, gyakorlatilag a harmadik nem mint opció 2018-as bevezetése óta. Ezzel szemben a *nők* nyelvi láthatóvá tételének kísérlete jóval lassabban, évtizedek alatt nyert teret. (Vö. 142–155.) Ez a tempó muszáj, hogy mérlegelésre sarkallja az emancipatorikus mozgalmakat azt illetően, vajon milyen okai lehetnek, hogy ekkora a hatékonyságbeli különbség egyes feminista, illetve queerkövetelések között. Egy sajátos német nyelvpolitikai változás ismertetésének köszönhetően arról is képet kapunk: ami néhány évvel korábban feminista ügynek számított (a nők nyelvi megjelenítésének kísérlete), az mára kimondottan a „szélsőjobboldaliság” jelölőjévé is válhatott; mondván: a kezdeményezés reakciós, mert csupán két nemből, nem pedig az „összesből” indul ki (147–148.). Vagyis az egyes politikai gyakorlatok *megítélése*, legalábbis gendervonatkozásban, jóval gyorsabban alakul, mint gondolnánk. Kérdés, hogy a későbbiekben lesz-e, lehet-e egyáltalán a magyar kontextusban valaminemű variánsa a nyelvi szintéren jelentkező politikai küzdelmeknek, ami hasonló praktikummal és gyorsasággal tudná polarizálni a politikai közösséget; s vajon mely oldalakat fogja mozgósítani.

A szoros értelemben vett elemző szakasz a genderfogalommal kapcsolatos keretezések vizsgálatára épül; keret alatt olyan interpretációs sémát értem, amelyben a kifejezéshez jól felismerhető jelentés társul. Kérdése, hogy pontosan milyen tartalmat társítanak hozzá a két ország genderellenes szereplői (ügymint radikális jobboldali aktorok, hozzájuk kötődő értelmiségiek, agytrösztök, folyóiratok, egyéb médiaorgánumok, jogszabályok, törvényjavaslatok, parlamenti viták jegyzőkönyvei, nyilvános magyar választási program híján az AfD szövetségi és tartományi választási programjai). Önmagában a keretelemzés mint a mozgalmakutatásban, illetve a politikatudományos diskurzus elemzésben használt módszer különösen Németország tanulmányozásával kapcsolatban újszerű. Ott egyelőre, ellentétben a

könyvben is idézett eddigi magyar genderellenességet tárgyaló szakirodalommal (236–237.), jellemzően inkább egyes ügyekre vagy szereplőkre fókuszálva elemezték a beszédmódokat. Az általam a következőkben bemutatott négy tartalmi keret kijelölését gondos érvelés követi a szövegben, a következtetéseket pedig a befogadást könnyítő táblázatok teszik érthetővé, és részletes, szemléletes példák támasztják alá.

Az egyik keret a „gender”-rel kapcsolatban a *nemek összemosásának vádja*. Az elemzés konklúziója, hogy a német és magyar radikális jobboldal a „genderideológia” kapcsán a nemek összemosására háromféle értelemben hivatkozik, még hozzá azokat gyakran egyetlen megszólaláson belül érvényesítve. Legtöbbször a magukat transzneműnek vagy nem binárisnak valló emberekre vonatkozik; ritkábban a melegek, illetve leszbikusok jogegyenlőségére; és csak a legritkább esetben érti alatta nők és férfiak nemi szerepeit. (262.) Az alfejezet azt bizonyítja, a nemek összemosásának vádja nem csupán a jobboldali szereplők szándékos félrevezető stratégiájának vagy tájékozatlanságból adódó tévedésének a következménye. Létrejött annak is köszönhető, hogy a gender mint terminus technicus a társadalom- és bölcsészettudományon belül is bonyolult, ellentmondásokkal terhelt, történetileg viszonylag gyorsan változó fogalom. Éppen ezért is van súlya az alfejezet tízoldalas betétének, amely annak eddigi változatait analitikus logikával, tankönyvbe illő strukturáltsággal rendszerezi (264–273.). A vázlat ugyanakkor ellentmondást tartalmaz. A felvezető szerint a szerző „csak a kurrens mozgalmi és közpolitikai értelmezéseket” tekinti át röviden, s a könnyebb érthetőség kedvéért ideáltípusokba rendezi a meghatározásokat (265.). Ehhez képest néhol a gender- és queerelméletek filozófiai szintjéről is beszél, Simone de Beauvoirt, Judith Butlert és más filozófusokat idézve. A következtetességhez érdemes lett volna vagy megmaradni csupán a mozgalmak önértelmezésének szintjén (ahol, mivel szükségképpen egyszerűbb diskurzusról van szó, valóban jól működik az ideáltípusos megkülönböztetés); vagy pedig tárgyalni a komplexebb elméleteket is, ám utóbbi esetben a két szintet mindenképpen különválasztva, jóval nagyobb óvatossággal kezelve az ideáltípusokat.

A másik beazonosított keret a *gender mint elnyomás*. Az elemzés abból a belátásból indul ki, hogy a gender szó az érintett országokban idegen kifejezés; ráadásul a közvélemény számára nem tudományos ismeretterjesztő fórumok tették ismertté, hanem az azt ellenségként kikiáltó radikális jobboldal (294.). Ezért Kováts az „import” és az „imperializmus” vádját mérlegeli: arra kíváncsi, hogy a gender studies, a gender-szakpolitikák, továbbá a feminista és LMBT-mozgalmak törekvései mennyiben tekinthetők nyugati importoknak. Következtetése szerint a gendert külső elnyomásként értelmező narratívának bizonyos tekintetben van alapja. A jobboldal azok miatt a már eleve megtapasztalt gazdasági, szimbolikus és episztemikus

egyenlőtlenségek miatt tudja a fogalmat projekciós felületnek és bűnbaknak használni, amelyek az Európán belüli kelet–nyugat-egyenlőtlenségekbe, valamint az USA-hegemónia hatalmi dinamikájába ágyazódnak. Mindezek nemcsak a genderpolitika, a gender studies vagy a feminista és LMBT-aktivizmus sajátosságai, ám azokra *is* jellemzők; ezért a gender a hierarchikus kelet–nyugat-viszonyokat is képes szimbolizálni. (307.) Az alfejezet figyelemre méltó sajátossága, hogy megemeli az általa alkalmazott összehasonlító módszertan jelentőségét. Kelet-európai kutatóként németországi fejleményekről írni eleve önmagában ritkább eljárás, mint a fordítottja; a szakaszban pedig kitűnik a választás tudományszociológiai vetülete. Számos megfigyelést olvashatunk arról, milyen fokozott nehézségekkel szembesülnek kelet-európai tudósok (a gender studieson belül is) (302–305.). Ám – miként Kováts nemcsak sugallja, de munkájával demonstrálja is – a centrum–periféria-különbség, habár nehezített pályán, egyben lehetőség, hiszen olyan pozíciót foglal magában, amely alkalmas lehet a hegemon beszédmódok vakfoltjainak leleplezésére.

A harmadik keret a *gendert válságként* értelmezi, s két új szempontot vezet be azokhoz a politikatudományos fejtegetésekhez képest, amelyek tárgya az Orbán-rezsim által rendszeresen működtetett válságnarratíva. Felhívja a figyelmet: nem mindegy, *hol* történnek a bemutatott jelenségek. Ezáltal láthatóvá teszi: a magyar jobboldal elsősorban centrumországbeli törekvésekre reagál; azok szolgáltatnak alapot az itthoni tettek, felelősök, teendők megkonstruálásához. Emellett a szerző hangsúlyozza: a válságra való hivatkozás egyben *normára* való hivatkozást jelent, hiszen egy válság mindig valamilyen „normális állapothoz” képest válság. Az ún. normalitás azonban korántsem objektív, hanem kulturálisan és történetileg meghatározott. (312–315.) Ez a kitétel vezet az alfejezet felvetéséhez: ha valaki eleve egyetért a társadalmi igazságosságért folyó küzdelmek nyugati irányvonalával, joggal tekinti a magyar kormány intézkedéseit és beszédmódját mondvacsinált ellenségkép gyártásának. Ha azonban valaki kritikus bármely, a gender mint ernyőfogalom alá tartozó törekvéssel, saját mércéi szerint érthető, miért üdvözli a megelőző jogalkotási törekvéseket. (315.) Azaz a kép árnyaltabb annál a közkeletű narratívánál, hogy nemet mondani az Orbán-rezsim genderpolitikájára felvilágosultságot, igent mondani elmaradottságot jelent.

A transznacionális genderellenesség legelterjedtebb formája (a könyvben másodikként, általam negyedikként tárgyalt elemzési keret) az *ideológia vádja*. Az alfejezet kérdése, hogy mennyiben és milyen értelemben tekinthető „ideológiának” a „gender”. Van-e bármi, ami megalapozza a vádat? A válasz összetett. Egyfelől az állítást gyanússá teszi, hogy az ideológia vádja harci eszközt jelent a nyelvpolitikai küzdelemben. A vád „igazságértéke” továbbá nem csak annak függvénye, mit értünk/értenek „ideológia” alatt. Attól is függ, hogy a gender

studieson belül évtizedek óta viták zajlanak olyan kérdésekről, amelyeket a jobboldal homogenizáló módon „ideologikusnak” tételez.¹⁵⁰ Másfelől azonban, Kováts állítása szerint, a tétel két szempontból megfontolandó.

Az egyik aspektusa: nem mindegy, hogy „a nem egy spektrum” vagy a „sokféle nem van” felvetések a biológiai nemre vagy pedig az identitásértelemben vett társadalmi nemre vonatkoznak-e. Ha az előbbire – miként „a magukat transzneműnek vagy nem binárisnak vallók politikai követeléseinek *egy része*” állítja (290., kiemelés tőlem – B. P.) – akkor az ismeretelméleti értelemben „ténybeli tévedésnek” tekinthető. A szerző orvosi-biológiai kutatásokra támaszkodó szociológiai és filozófiai szakirodalomra hivatkozva nyomatékosítja: a másodlagos nemi jegyeket műtéttel igen, de a genetikai, illetve sejtállományt semmilyen módon nem lehet megváltoztatni. (285–289.)

A másik aspektus: ha a gendert a *nemi szerepekre vonatkozó elvárás- és viszonyrendszerként* értjük, akkor könnyedén igazolható (és igazolt is) az a társadalom- és kultúratudományos belátás, hogy az egyéni szinten nem felülírható. Ha azonban *nemi identitás* értelemben értjük – miként bizonyos identitásalapú aktivista törekvések vagy európai szintű jogalkotási gyakorlatok –, akkor elfogadjuk: egy-egy ember nemi besorolásánál az a döntő, hogy az illető *egyéni*leg minek érzi és határozza meg magát, ami akár naponta is változhat. A szerző ismét a következőképpen érvel:

[A] tudomány mai állása szerint nincs arra bizonyíték, hogy létezne a társadalmi behatásokat, illetve a szocializációt megelőzően létező, testileg megragadható belső *nemi identitás*, ami vagy egybeesik, vagy nem a biológiai nemmel. Ahogyan arra sincsen egyelőre bizonyíték, hogy a transz vagy nem bináris identitásoknak lenne bármilyen testi alapja. (290., kiemelés a szerzőtől – K. E.)

A gondolatmenet konklúziója, hogy a gender fogalmának ez az értelme és aspektusa episztemikus értelemben hamis vélekedést közvetít, mert társadalmi(lag létrejövő) jelenséget természetinek mutat be. Következtetése szerint ennyiben tehát áll az ideológia vádjá – ha az ideológiát abban az egyszerű, „hamis tudás” értelemben értjük, ahogyan a genderellenes diskurzuskoalíciók teszik. (290–291.) A fejtegetést követve valóban találó a „genderidentitás-

¹⁵⁰ A gender studiesban nincs és soha nem is volt egyetértés például az elméleti kiindulópontok, az ún. dogmatikusság, sőt a célok kérdésében sem. Több tudományterületet érintő vita folyik arról is, hogy a biológiai tényezők mennyiben hatnak a férfiak és a nők viselkedésére, pszichés működésére. De a kritikai elméletek számára is összetett kérdés, hogy a „kritikai” milyen viszonyban áll „a” tudomány(osság), pontosabban a történetileg és rendszerszinten is különböző tudományfogalmak mibenlétével, elvárásaival.

ideológia” kifejezés bevezetése a magyar szakmai közeg számára, amelyet már több országban is használ a (liberális, konzervatív és baloldali kritikusokat magában foglaló) „genderkritikus” oldal (293.).¹⁵¹

A kötetnek talán a szóban forgó alfejezete az, amely a társadalomról való közgondolkodás szempontjából a legvékonyabb jégen jár, még hozzá amiatt a diszkurzív kontextus miatt, ahova a *Genderörületek...* érkezik. Miként számos platformról tudható, az utóbbi évtizedekben rendkívül kiéleződtek a viták az identitáspolitikai kérdésekről.¹⁵² A nemi, etnikai vagy osztályszempontú társadalmi egyenlőtlenségekben rendszeresen megszólaló tudományos, bölcséleti és mozgalmi közeg az utóbbi százötven évben képes volt kitermelni olyan beszédmódot, amely úgy ismeri el a strukturális kérdések személyes vetületét, hogy mindeközben a személyesség azt nem uralja le teljes egészében. Ezzel szemben a nemi identitásként értett genderre, annak elméleti, de különösen a mozgalmi aspektusaira vonatkozó nyelvről ez az árnyaltság nem mondható el. Az eltérést nyilvánvalóan az is magyarázza, hogy a többi hasonló diskurzushoz képest jóval fiatalabb beszédmódról van szó. Éppen ezért is lenne (a gender studies és az LMBT-mozgalmak szempontjából is) nélkülözhetetlen olyan nyelv kimunkálása, amely törekszik kilépni a csatatérrel, amelyen a „heteronormatív”, a „transzfób” és a „politikai korrektséget” propagáló beszédmód vívja mind egymást, mind az érdemi gondolkodást ellehetetlenítő küzdelmeit.

A *Genderörületek...* egyik tétjét e pozíció tudatos kijelölésében látom, ami ebben az alfejezetben látványosan megmutatkozik. Kováts világosan megfogalmazza például, hogy a transzmozgalmak egyes kijelentéseinek bírálatából korántsem következik jogköveteléseik

¹⁵¹ A „genderideológia” kifejezést a magyar és a német új jobboldal „kalkulált ambivalenciával” működteti: több mindent beletesz a gender fogalmának jelentéstartományából annak érdekében, hogy többféle célcsoportot is megszólíthasson, sőt, „szimbolikus kötőanyagként” is alkalmazzák (293.).

¹⁵² Erről lásd például a *Replika* folyóirat *Identitás/Válság* tematikájú lapszámát (*Replika* 123. sz. (2021).); emellett az amerikai kontextusra vonatkozóan: Fraser, Nancy: From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age. *New Left Review* 212. sz. (1995). 68–93. URL: <https://newleftreview.org/issues/i212/articles/nancy-fraser-from-redistribution-to-recognition-dilemmas-of-justice-in-a-post-socialist-age>. Hozzáférés: 2023.01.09. FRASER, Nancy: Rethinking recognition. *New Left Review* 3. sz. (2000). 107–120; LILLA, Mark: *The Once and Future Liberal: After Identity Politics*. New York: Harper Collins, 2017.; a brit kontextusra: FISHER: Kilépés a vámpírkastélyból...; a magyarra: KOVÁTS Eszter: Identitáspolitika: Túlkapás, vagy a dolog maga? In: *Itt van Amerika – Az amerikai politika hatása Magyarországon*. Szerk.: BÖCSKEI Balázs – SEBŐK Miklós. Budapest: Athenaeum, 2019. 325–338.; KOVÁTS, Eszter: Individualisierung gesellschaftlicher Problemlagen – Eine Kritik an heutiger Praxis der Intersektionalität. In: *Irrwege – Analysen queerer Politik*. Hg.: Amelung, Till. Berlin: Querverlag, 2020. 87–105.; illetve a gender studieson belül: RISMAN, Barbara J. – MYERS, Kristen – SIN, Ray: Limitations of the Neoliberal Turn in Gender Theory: (Re) Turning to Gender as a Social Structure. In: *Gender Reckonings: New Social Theory and Research*. Eds.: MESSERSCHMIDT, J. W. – MARTIN, P. Y. – MESSNER, M. A. – CONNELL, R. New York University Press, 2018. 178–189.; KOVÁTS, Eszter: Only ! know my gender: The individualist turn in gender theory and politics, and the right-wing opposition. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 8. évf, 1. sz. (2022). 110–127.

jogosságának kétségbe vonása (287.). Kiköti továbbá: jelenthet mást azon gondolkodni, hogy bizonyos felnőtt emberek életét jobbra teheti-e a nemi átalakító műtét, valamint azon, hogy elfogadhatók-e az olyan ontológiai és ismeretelméleti állításokat tevő politikai kijelentések, minthogy „a nemünk nem a testünktől függ”, vagy hogy a nemünkről egyénileg dönthetünk (291.). Emellett karakteres állásfoglalása a szerzőnek, hogy nem tartja előremutatónak egyben kezelni a „teljes progresszív gendercsomagot”; úgy véli, nem szerencsés (feltételezett) elnyomottsági alapon egybevenni a nők, a melegek és leszbikusok, valamint a transzneműek és nem binárisok ügyét (282–283., 339–340.).

Kováts Eszter tehát olyan nyelven szólal meg, amely különválasztja az egyéni, illetve a strukturális szintet. Végig annak a különbségtételnek a súlya mellett érvel, hogy mást jelent emancipációért küzdeni, és mást évszázadok óta használt kategóriák átírását elvárni egyéni döntések alapján. Mást jelent továbbá csoportokat a társadalom részének tekinteni, és mást elemezni állításaikat, gondolkodni követeléseiken. Ezenkívül mást jelent ugyanazokat a csoportokat közös politikai tér, és mást közös mozgalom részeként kezelni, vagyis ugyanolyan vagy hasonló politikai célokat tulajdonítani nekik. S végül, noha a két szint számtalanszor összeecsúszik (legyen szó transzellenes vagy -támogató közbeszédéről), a szerző retorikája világosan tükrözi, hogy lehet és kell is különbséget tenni egyének, valamint diskurzusok, továbbá a transzszemélyekről és a transzmozgalmak követeléseiről szóló állítások között.¹⁵³

A szöveg hangvétele végig kibillenthetetlenül higgadt, kiegyensúlyozott; mentes minden olyan stíluselemről (szarkazmus, irónia, düh, humor), amely távol áll az tudományos beszédmód analitikus logikát, tárgyilagosságot követelő szabályaitól. A téma kapcsán a magyar és angolszász közbeszédben (a tudományosban egyaránt) megszokottá vált háborús retorikához képest hangneme kifejezetten üdítő, mert azt tükrözi: kizárólag érvekkel, nem pedig moralitásra hivatkozó vagy érzelmekre hatni akaró retorikai elemekkel kíván meggyőzni. A kötet céljának tűnő elméleti szikárságot még tovább erősíthette volna a feszeőbb struktúra, az olvasót túlzóan kézen fogva vezető ismétlések kerülése.

¹⁵³ Jó példa még e beszédmód tudatos alkalmazására a magyar tudományos diskurzusban: MÉSZÁROS, György: Reconsidering the Identity Approach of the EU LGBT+ Architecture from Feminist Perspective. In: *The Future of the European Union Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017. 46–56.; MÉSZÁROS György: Az LMBT+ identitások és mozgalom politikai gazdaságtana a félperiférián. *Fordulat* 24. sz. (2018). 215–241.; CSÁNYI Gergely – KOVÁTS Eszter: Túl az excelszemplétű feminizmuson – Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 10. évf., 1. sz. (2020). 39–66.

Érvkészet

Tamás Gáspár Miklós lassan húsz évvel ezelőtt a következőképpen fogalmazott *Szegény náci gyermekeink* című nagy hatású, (nem véletlenül) az *Élet és Irodalomban* publikált esszéjében:

Értsük meg a fasisztákat? Igen: értsük meg a fasisztákat. [...] Az újfasiszta huszonévesek nem tömeggyilkosok. Az újfasiszta fiatalok a rendszerváltás árvái. [...] A moralizáló fölháborodással semmire se megyünk, ha szegény árváink [...] nyugtalanító kérdéseire nem vagyunk hajlandók bátran válaszolni.¹⁵⁴

Érdemben továbbra is kevésbé tudatosított belátásról van szó. Ám az is igaz, a negyedik Orbán-kormány idejére szinte közhellyé vált a magyar baloldali közbeszédben, hogy ítélkezés, morális felháborodás és lenézés helyett sokkal inkább megérteni kellene, miért dönt valaki úgy, ha szélsőjobboldali mozgalmakhoz csatlakozik, ha a Fideszre szavaz, vagy ha a kormány álláspontjával egybehangzóan voksol az ún. gyermekvédelmi népszavazáson. Kováts Eszter könyve azok számára is tanulságos munka, akik a megérteni akarást nemcsak az aktuális országgyűlési választások után fel-feltűnő, jól hangzó szlogenként gondolják el, hanem meggyőződésből. A *Genderőrületek...* megmutatja, hogy a gender témáján szisztematikusan végigkövethető, milyen politikai következményei vannak a lenéző attitűdnek.

Összességében a kötet meghatározó belátása, hogy a genderellenesség pontosabb megértéséhez az *ellenségkép*, a *hegemónia* és a *reflexió* együttes vizsgálatára van szükség, méghozzá tágabb fókuszokkal, mint az eddigi kutatásoké. A konklúzió szerint a jelenség *részben* ellenségkép-alkotásként beszélhető el, méghozzá úgy, hogy nem elhanyagolható a genderellenes szereplők állításainak tartalma. Amellett érvel továbbá – Ernesto Laclau és Chantal Mouffe politikafilozófusok elméletére támaszkodva –, hogy a gender mint üres jelölő/szimbolikus kötőanyag/gyűjtőlenyce megalkotása nemcsak a rövid távú politikai célokat szolgálja (választási győzelem), hanem a hegemoniateremtés eszköze *is*, méghozzá a „heterogén valóság” „homogénné alakításával”. Ezenfelül a szerző szerint a tárgyalt jobboldali szereplők nem feltétlenül csak stratégikusan vetik be a „gender”-t, hanem viszonyulásuk tényleges reflexió *is*, méghozzá a gender nevében vívott politikai követelésekhez. Amikor a „gender”-t támadják, valóban a „gender”-t akarják támadni; vagyis retorikájukban az nemcsak ellenségkép, hanem valós ellenség *is*. A következtetés (elsősorban a gender studiest érintő)

¹⁵⁴ TAMÁS Gáspár Miklós: Szegény náci gyermekeink. *Élet és Irodalom* 48. évf., 40. sz. (2004). URL: <https://www.es.hu/cikk/2004-10-04/tamas-gaspar-miklos/szegeny-naci-gyermekeink.html>
Hozzáférés: 2023.01.06.

tudományos újszerűsége, hogy rámutat: a reflexió kérdését nem érdemes „patriarchális, heteronormatív, ill. ún. cisznormatív antimodernizációs” visszacsapásra redukálni, amely valamiféle régi, hierarchikus rend fenntartását legitimálná. (315–323.)

A gondolatmenet elsősorban a demokráciaelméletek szempontjából megfontolandó. Chantal Mouffe fogalmait kölcsönözve bevezeti a „genderantagonizmus” és a „genderagonizmus” kifejezéseket. A *genderantagonizmus* esetében a genderellenesség antidemokratikus, mert elvitatja a közös politikai teret ellenfeleitől. A politikai hatalomért és a kulturális hegemoniáért folytatott küzdelemben a „másikat” illegitim, megsemmisítendő *ellenség*nek állítja be (aki a „mi” közösségünkre tör), ezért ki kell írni a politikai közösségből, például lejáratással, nevetségessé tétellel. A *genderagonizmus* ezzel szemben pluralista. Olyan diszkurzív teret jelöl, amely elismeri, hogy a politika konfliktusos – azaz ahol nem is lehetséges, nem is kívánatos cél a konszenzus. Ebben a paradigmában a konfliktusok szükségszerűek és racionálisan nem megoldhatók. Ugyanakkor megszelídíthetők, ha a felek nem ellenségként, hanem *ellenfél*ként tekintenek egymásra, mint akik ugyanazon közös (szimbolikus) politikai tér szereplői. A genderellenesség a genderagonizmus keretén belül a feminista vagy LMBT-aktivizmus egyes követeléseinek és a gender studies egyes elméleteinek kritikáját jelenti. (324–327., 338–339.)¹⁵⁵

A fogalmak bevezetésének több funkciója is megmutatkozik. Segítségükkel láthatóvá válik a *Genderörületek...* egyik közvetett szándéka: úgy tűnik, a könyv a gender témáján keresztül a liberális demokrácia konszenzusalapú elgondolásának bírálataihoz kíván csatlakozni. A mouffe-i fogalmak a kötet fő tézisének is alappillérei. Olvasatomban a *Genderörületek...* legfontosabb megállapítása, hogy a német és magyar radikális jobboldal genderellenes diskurzusának szereplői nem sorolhatók be egységesen a genderagonizmus vagy a genderantagonizmus kategóriáiba. Kováts Eszter mindkét oldalon megkülönbözteti azokat a szereplőket és írásokat, amelyek a politikait agonisztikus módon fogják fel: amelyek érdemben is számot vetnek a másik politikai törekvéseivel. De ugyanúgy felmutatja azokat a jobboldali és ún. progresszív megnyilvánulásokat is, amelyek homogenizáló, démonizáló bűnbakképzést folytatnak, az ellenségkép-alkotással pedig antidemokratikus gyakorlatokat legitimálnak. Egyszóval leszögezi: nem kizárólag a radikális jobboldali szereplők felelőssége, hogy a két konfigurációból melyik érvényesül. Az ún. progresszív szereplők is hegemoniára törekszenek

¹⁵⁵ A kritika jöhet a mozgalmakon vagy a tudományágon belülről, de kívülről is, a fogalmak és a politikai célok hasznosságával, egyes elméleti megközelítések vagy konkrét tanulmányok tudományos értékességével kapcsolatban.

a „gender” témájában, és amikor illegitimé teszik a kérdések megvitatását, csak keresletet teremtenek a jobboldal antagonisztikus politikája iránt. (339.)

Tézisét azért látom lényeginek, mert tudományos módszere politikai állítást hordoz. A szerző saját retorikájával megvalósítja, diszkurzív stratégiájával modellezi azt a politikai meggyőződést, amelyet kívánatosnak tart. Ezt viszi színre a könyv szakirodalom-hivatkozási módszere is. Kováts számos esetben idéz olyan szereplőktől egyetértően, sőt kutatási eredményeiket elismerően felhasználva, akiknek más jellegű állításait a kötet egyéb pontján bírálja.¹⁵⁶ Vagyis tudományos módszerével nemcsak a kimondás, hanem a működtetés szintjén is reprezentálja: lehet és érdemes különbséget tenni a beszélők pozíciója és érvei, még hozzá különböző típusú érvei között.

A *Genderörületek...* úgy kísérli meg újrendezni eddigi tudásunkat, hogy azt képviseli: a tudományos szövegnek elsősorban nem az előzetes elgondolások igazolására kell szolgálnia; magyarán azok lehessenek kritika tárgyai is. Szemléletes példája a visszacsapás-elméletek működése. A tudományos és mozgalmi szakirodalomban is elterjedt értelmezés,¹⁵⁷ hogy a genderellenesség antifeminista és homofób visszacsapás: a jelenség a történelmileg elnyomott csoportok (például nők, melegek) egyenlősége terén elért eredményekkel szemben, valamint a további jogkiterjesztés megakadályozása miatt alakul ki. Kováts Eszter számos ellenérvet vonultat fel az ún. kulturális backlashsel szemben. Így válik nyilvánvalóvá, hogy a fogalomhoz kapcsolódó képzet fenntartása nemcsak szokása, de érdeke is a nyugati tudományos diskurzusnak. Az elmélet ugyanis magától értetődőnek, ezért megkérdőjelezhetetlennek veszi a lineáris, teleologikus történelemszemléletet. Eszerint a haladás iránya adott, de azt időnként reakciós tényezők gátolják; a fejlődés pedig mindig jellegzetesen (Nyugat-)Európa, illetve a (felső)középosztály felé mutat.¹⁵⁸ (44–48.) Arra is felhívja a figyelmet, hogy az ilyen típusú magyarázatok gyakran az USA-ból és Nyugat-Európából érkeznek, a gender studieson belül pedig hegemon stárust képviselnek, mind a figyelem szempontjából, mind gazdasági (kutatásfinanszírozási) értelemben (302–304.). Demonstrálja tehát, hogy a meggyőzések bírálhatatlanságához való ragaszkodásnak politikai magyarázatai is vannak.

¹⁵⁶ Vö. például a liberális érvelésekkel kapcsolatban: 21., 175., 185., 188., 196., 205., 209., 236–237., 242., 269., 282., 295. o. kontra 31., 43., 205., 282., 284–285., 321. o.; vagy a gazdasági szempontokat előtérbe helyező, részben marxista szociológiai olvasatokkal kapcsolatban: 34–35., 45., 93., 163–164., 297. o. kontra 35., 164. o. Emellett arra is találunk példát, hogy Kováts saját korábbi, publikált formában is megjelent állításait felülbírálja az arra érkező nyilvános kritikák beépítésével (vö. 321.).

¹⁵⁷ Ennek gyűjteményét bővebben lásd: 42–44.

¹⁵⁸ A visszacsapás-elméletek tárgyalása azért is különösen figyelemre méltó rész, mert tökéletesen példázza, hogy a *Genderörületek...* olyan érvkészséget is nyújt, amely más, nem a gender témájával kapcsolatos társadalom- és politikatudományos területen is alkalmazható. A felsorakoztatott szempontrendszer ugyanis nemcsak konkrétan a backlash ellenében irányuló érvkészsétként olvasható, hanem alapvető liberális elvek kritikájaként is.

Előnyére vált volna azonban a könyvnek, ha világosabb, hogy a szerző mit ért normatív jelleg alatt, annak pedig pontosan mi a viszonya a kutatást megalapozó előzetes elgondoláshoz, a meggyőződéshez vagy valamilyen eszme iránti elköteleződéshez. A normativitás fogalma a szöveg több pontján is előkerül, eltérő kontextusokban. Egyrészt a „genderideológia”-válságdiskurzust érintve, miszerint „az értékek mentén polarizált társadalmi kérdésekkel kapcsolatban szinte lehetetlen nem normatívan eldönteni, hogy válságnak minősülnek-e vagy sem” (312.). Másrészt azon a ponton, amikor lefekteti: számol azzal a bizonyos értelemben „normatívnak” tekinthető tudománykritikai belátással, hogy nincs társadalmi struktúrákon és hatalmi viszonyokon kívüli tudás, következésképp a magát elfogulatlannak láttató tudomány is „ideologikus” (csak nem tud róla, vagy szándékosan leplezi). A gender studies pedig – az összes, a kritikai elméletek talaján álló perspektívával egyetemben – önképe szerint is az. (281., 21–22.) Harmadrészt a normatív pozíció a véleménnyel válik egyenlővé, szembeállítva a ténnyel, a racionális, empirikus vizsgálhatóság lehetőségével (284–285.). Negyedrészt egyes jogkövetelések vagy ontológiai kategóriák átdefinálásának megítélését illetően (206., 310.), ötödrészt arra vonatkozóan jelenik meg, hogy egyes jobboldali szereplők a gender különböző meghatározásaiból mit fogadnak el, és mit nem (274–275.). Hatodrészt a kifejezés a gender studies azon megoldásaira vonatkozik, amelyek vagy kizárólag saját feminizmusukat tartják helyesnek (49.), vagy pedig határozott, általuk igazságosnak tekintett elköteleződés (például egyenlőségpártiság) mentén a genderellenesség elemeit kizárólag a hatalmi logika kimutatása, nem pedig a megértés miatt vizsgálják, méghozzá úgy, hogy ezen a címen elutasítanak minden kritikát (pl. 14., 22., 35–36., 38., 44–45., 125.). Ennek jegyében a szerző azért is használja munkájában a genderellenesség kifejezést, mert – szemben az antifeminizmus, nőellenesség, homofóbia vagy visszacsapás fogalmakkal – ez „nem normatív és nem patologizáló” (51–52.). Továbbá a szöveg egy másik pontján lefekteti: azért választja a keretelemzés módszerét, mert a politikatudományos diskurzuselemzésben annak nézőpontja „analitikus (szemben a normatívval) [...]” (79.). S végül, Kováts egy ponton arra is reflektál, hogy az általa fő hivatkozási pontként használt Mouffe elmélete is annyiban normatív, hogy kiáll a pluralizmus mellett, ugyanis „demokráciaelmélet kíván lenni” (324.).

Érdemes lett volna tisztázni, mikor milyen értelemben beszél normativitásról, azt mikor tartja elfogadhatónak, és mikor nem. Az olvasó számára például a legutolsó megállapításból épphogy nem a normativitástól való távolságtartás kívánalma következne a munka egészére vonatkozóan. Ehelyett sokkal inkább olyan tudományfilozófiai reflexió, hogy a szerző pontosan melyiket választja a történetileg és jelenben is kínálgató többféle

tudomány(osság)konceptió közül, melyekből mindegyik – a „normativitástól távolságot tartó” szintűgy – gazdasági struktúrába ágyazott és hatalmi érdekeknek kitett.

Voltaképpen a *Genderörületek...* mélyén karakteres (tág értelemben vett) politikai elköteleződés húzódik: a demokratikusság alapvető értéként kezelése. Kifejezetten hibaként tünteti fel a politikai konfliktus patológikusként láttatását: agonizmus és antagonizmus összemosását (324–326.). Közvetlenül is megjelenő alapelv továbbá, hogy a politikai folyamatnak szükségképpen demokratikusnak kell lennie, pluralizmusra kell épülnie. Ebből következően kívánatos a demokratikus politikai folyamat szerves részeként kezelt versengő vita, a „mi” és „ők” mint ellenfelek, nem pedig mint ellenségek kijelölése (23.). Ez a gondolatiság az általa sokat hivatkozott Mouffe-szövegben expliciten is megjelenik: „Meggyőződésem ugyanis, hogy a *politikai* természetéről szóló vita valódi tétje a demokrácia jövője.”¹⁵⁹ A könyv konklúziójában pedig így foglalja össze a mouffe-i fogalmak tétjét: „A genderagonizmus és a genderantagonizmus között a különbség tehát nem a kritika tartalmában rejlik, hanem a diskurzus demokráciához való viszonyában.” (339.) Ezek az elvek kifejezetten egy demokráciaalapú politikai berendezkedést tartanak elérendő célnak, ami korántsem mindenki számára magától értetődő eszme. Koherensebbé tette volna a kötetet, ha ez a típusú elköteleződés nemcsak fel-felsejlene, hanem látványosabb vezérfonalként is végighúzódna a szövegen. Ennek egyik eszköze lehetett volna, ha a szerző nem a normativitástól való távolságtartását hangsúlyozza, hanem explicitté teszi, hogy munkájával a tudományos diskurzusban a demokrácia eszméjét kívánja közvetíteni, módszertana pedig demokráciafelfogását tükrözi.

A karakteresebb arcél abban is segítette volna a szöveget, hogy megbirkózzon az időtállóság örök problémájával. Legyen szó bármilyen társadalmi vagy kulturális jelenség értelmezéséről, ha kortárs ügyekről szeretnénk kijelentéseket tenni, állandó szorongást keltő tényező az efemerjelleg, állításaink érvényességének időbeli kitettsége. A megoldást általában vagy a múlt felé tekintés, a történeti kontextusba ágyazás, vagy pedig a jövőre való nyitottság, valamiféle elméleti program kidolgozása tudja jelenteni. A jelenbe szorítottsággal járó hátrányokra a kötet összegző fejezete is reflektál (333–334.). A kimunkáltabb tudományszociológiai, -filozófiai és politikai önreflexió ezt annyiban oldhatta volna, hogy ezzel még inkább egyértelművé vált volna a *Genderörületek...* általánosabb tétje: tudomány- és politikaelmélet összekapcsolása.

¹⁵⁹ MOUFFE, Chantal: A politika és a politikai [2005]. Ford.: Horváth Szilvia. *Századvég* 60. sz. (2011). 25–48., 26. (Kiemelés az eredetiben.)

Horizont

A *Genderörületek...* további meghatározó jegye a kivételesen tág horizont. A gender studies alapvető jellemzője az interdiszciplináris jelleg, ami arra a felismerésre épül, hogy a nemiségről, illetve a nemek viszonyáról való gondolkodás csak minél összetettebb módon lehet érvényes. Más szóval a társadalmi, kulturális, filozófiai, történeti, gazdasági és politikai kérdések, e téma kapcsán különösen, nemcsak összefüggnek, hanem valójában *nem* külön kérdések. Kováts Eszter láthatóan komolyan veszi ezt a belátást. A kötet – eltérő súlypontokkal, de egészét tekintve – egyszerre nevezhető politológiai és genderelméleti munkának, jelentős társadalomelméleti, jogtudományos és bölcséleti alapokkal. Az interdiszciplináris jelleg a *Genderörületek...* esetében nem pusztán trendekhez való alkalmazkodást jelöl. A könyvet alaposan olvasva világos: a szerző különböző tudományterületek felé való nyitottsága a felmerülő problémák iránti kíváncsiságnak és a szigorú gondolatmenet komolyan vételének köszönhető. Ebből adódik, hogy a kötet, szerencsére, elsősorban nem „a transzügyekről” szól, de még csak nem is a Fidesz vagy az AfD kommunikációjáról. A fentiekben már érintett általánosabb módszertani, tudományszociológiai, politika- és genderelméleti kérdéseket feszeget; de a feminista mozgalmak feladatával kapcsolatban is tűnődésre buzdító munka. Számos továbbgondolandó felvetése teoretikus inspirációs forrást jelenthet későbbi, korántsem csak a gender studies területét érintő kutatások számára.

A mindenképpen elismerést érdemlő törekvés közben azonban a könyv a tág horizontot célzó nagyszabású kihívással csupán részben birkózik meg. Genderelméleti vagy politológiai fogalmaknak (mint a gender, genderellenesség, keretelemzés, diskurzuskoalíció) precíz lehatárolását kapjuk, fogékonysággal történetiségre, kontextusra, szakirodalmi változatosságra. Éppen ezért aránytalan, hogy ez az árnyaltság a filozófiai, esztétörténeti fogalmak esetében kevésbé érvényesül.

Figyelemre méltó kikötés a szövegben az Orbán-rezsim „ideológiájának” elkülönítése a *konzervativizmustól*. Elsősorban azért, mert ennek köszönhetően tud Kováts arra a következtetésre jutni, hogy „a »gender« antagonisztikus politizálását a rezsim a konzervativizmusa bizonyítékának láttatja, de valójában a konzervatív nézetrendszeren jóval túlnyúló politikáról van szó” (170.). Az állítás igazolásához azonban csupán kettő (részben ugyanazon szerzőtől származó), ráadásul publicisztikai műfajú szakirodalomra támaszkodik (169–170.). Ezért nem jelenik meg kellőképpen sem a „konzervatív” fogalmának pontos jelentéstartománya, sem a konzervativizmus eszméjének komplexitása. A konzervativizmus

több száz éves hagyományának felidézése nyilvánvalóan túlterhelte volna a szöveget. Az állítás azonban nagyobb súllyal bírna és meggyőzőbb lenne, ha a szerző ugyanolyan figyelemmel fordult volna a témához, mint azt munkája során más fogalmakkal tette.

Lehetett volna kifinomultabb a *posztmodern* és a *konstruktivizmus* használata is. A szerző David Marsh és Craig Parsons politológusok nyomán álláspontját „gyenge”, illetve „modern konstruktivistának” nevezi. Alapvetése a „materiális tényezőkre” és „az oksági logikákra” épül; azt pedig, amit „valóságnak” nevezünk, ugyan társadalmilag konstruálnak tartja, ám úgy véli, ettől még „lehet állításokat tenni (még ha csak szerényeket is) a társadalmilag konstruált világ valós működéséről”. Ezáltal elhatárolódik az „erős konstruktivista” alapállástól, amely „a gondolatok szerepét és a konstitutív logikát” helyezi előtérbe, amit a „posztmodern” hagyományához köt. (67–69.) Részben ez az összekapcsolás vezethet ahhoz, hogy a posztmodern fogalma nagyrészt negatív konnotációval, sematikus jelenik meg a szövegben, azt sugallva, hogy egyenlőségjel tehető az általa bírált jelenségek és e közé a bonyolult korszak/fogalom/stílus/állapot/kulturális logika/esemény/eseményhorizont lezárulása közé.¹⁶⁰

Mind a konstruktivizmus, mind a posztmodern elsősorban bölcséleti fogalmak, ennél fogva hosszú történetük és ellentmondásos jellegük van; a filozófiában, a művészettörténetben vagy az irodalom- és történettudományban sokszor eltérő jelentéssel bírnak. Érthető, hogy Kovács igyekezett valamiképpen megragadni saját elméleti alapállását úgy, hogy közben fenntartsa a probléma összetettségét is. Ám e terhelt kifejezések pusztá segédfogalomként kezelése kevésbé termékeny. A szerző önkéntelenül is megfosztotta őket komplexitásuktól, de az olvasó nem biztos, hiszen nem kapott hozzá kellő fogódzót, hogy megértse leegyszerűsítésüket. Egy bölcsész befogadó számára például (mint amilyen e recenzió írója) nem tűnik termékenynek a konstruktivizmuson belüli határhúzás, annak „gyenge” és „erős” fajtájának elkülönítése. Alapvető nyelv-, társadalom- és kultúraelméleti belátás, hogy világunk társadalmilag és történetileg meghatározott. Ezért a meghatározottság mértékének méregetése egy skálán nem bizonyul előremutatónak, még akkor sem, ha a fentiek első látásra frappáns segédfogalmaknak tűnnek. Ezek a szempontok egy szigorúbb diszciplináris határokkal rendelkező politológiai szakmunka esetében nem feltétlenül jogosak, ám a könyv tudatosan használta több tudományterület megállapításait, módszereit; ezért a felkínált olvasói pozíció is összetett. A

¹⁶⁰ Vö. „Ezen kritika alapján például amikor Orbán Viktor az »európai értékek« saját értelmezéséről beszél [...], vagy amikor Szilvay Gergely – hol komolyan, hol pedig parodisztikusan – relativizálja a demokrácia és a jogállamiság fogalmait, akkor valójában a posztmodern által nyitott teret használják, ahol minden tudás és minden fogalom pozicionálttá vált.” (70.) Ill. vö. 147., 214., 294.

következetességhez hozzájárult volna, ha a szerző a saját munkájának fundamentumait is jelentő bölcséleti fogalmak mélyebb megértését előrébb helyezi azok pusztá használatánál.

A *posztmodern* kevésbé sematikus kezelése például pont a fenti buktató elkerülését segítette volna. Éppen számos posztmodernnek nevezett gondolkodónak (is) köszönhetünk olyan társadalom- és nyelvelméleti felvetéseket, amelyek arra intenek, hogy bizonyos beszédmódokat érdemes lenne nagyobb kétellyel kezelnünk. Ilyen a társadalmi kérdések esetében a természettudományos állításra való hivatkozás mint *végző érv*; vagy az olyan sémák, amelyek kívül helyezik a történetiségen az ún. tényszerűség megítélését, és szkepszis nélkül közvetítik az ún. józan észre való hivatkozás magától értetődő jellegét. Ezek a retorikai formulák a politikai közbeszédben bevettek, céljuk nagyjából érthető, ám felületes használatuk egy elméleti jellegű tudományos munkában inkább zavarba ejtő kérdéseket vet fel. (Átgondoltabb alkalmazásuk vagy annak eltörlése pedig a legkevésbé sem kell, hogy egyenlő legyen valamiféle ténytagadó vagy -relativizáló beszédmóddal.)

A konstruktivizmus és a posztmodern mint bölcséleti fogalmak mélyebb megértése lehetővé tenné, hogy a nemi identitásként értett gender kritikája más keretezést kapjon. A „Miért gendereznek és genderezhetnek?” kérdésre valóban kielégítő a kötet válasza: azért *is*, mert a fogalom bizonyos használati módja a mai természettudományos ismeretek tükrében hamis vélekedést közvetít; ezért „rezonálhat”. A könyv logikája annyiban konzekvens, hogy végig a genderellenes diskurzus keletkezésének, működtetésének, illetve befogadásának lehetséges *okai* érdeklik, ami – ahogy meggyőzően bizonyítja – nem megválaszolható a vádak és a genderfogalom *tartalmának* vizsgálata nélkül. Ám a szerző beszédmódja helyenként olyan nyelvbe csúszik át, amely túlzottan magától értetődőnek kezeli az ún. tényszerűséget, figyelmen kívül hagyva annak *történeti szituáltságát*, hogy mikor mit tekintettünk (valaha) és tekinthetünk „ténynek”.¹⁶¹ Ezeken a pontokon már nemcsak megérti és magyarázza a genderellenesség okait, de azonosul is azzal a nézőponttal, amely társadalmi problémákra mindent felülíró érvként természettudományos tényszerűséggel felel.¹⁶² A különböző természettudományos koncepciók és fogalmi konstrukciók kétség kívül meghatározó részei a társadalomtudományoknak, így a kötet által tárgyalt társadalmi vitáknak is. Ám az

¹⁶¹ Vö. pl.: „Biológiai nem értelemben a nemet spektrumnak tekinteni tehát ténybeli tévedés, illetve egy empirikusan nem igazolható dolog beállítása kognitív tartalomként.” (289.); „Ezzel gyakorlatilag [...] véleménynyé, normatív pozícióvá fokoz le egy ténnyt, a nemek megkülönböztethetőségét, és kivonja azt a racionális, empirikus vizsgálhatóság kerete alól [...]” (284–285.); ill. vö. 285–289.

¹⁶² Hogy önmagában ezt az eljárást problémának tartja a szerző, például az is mutatja, hogy ezzel a szemponttal érvel a gender egyéni szinten befolyásolható, identitásként felfogott értelme ellen. Éppen azért tekinti hamis vélekedést közvetítőnek „szocializációt megelőzően létező, testileg megragadható belső nemi identitásról” beszélni, mert ez az érv „társadalmi(lag létrejövő) jelenséget mutat be természetiként”. (290.)

emancipatorikus elméleteknek és mozgalmaknak azt az alaptételét érdemes lenne megőrizni, hogy *társadalmi kérdésekre mindent eldöntő érvként* nem szolgálhatnak biológiai magyarázatok. Már csak azért is, mert a kapitalizmus több száz éves története is azt igazolja, hogy a piac logikáját nem az érdekli, mi „igaz” és mi nem, hanem hogy végső soron miből lesz profit.

Összességében mindezekon felül a *Genderörületek...* a maga által kitűzött fő célokat meggyőzően teljesíti, ami befogadóbarát módon is strukturált munkát eredményez, releváns fókuszkiemeléssel, alapos elemzésekkel, izgalmas kérdésfelvetésekkel és magas absztrakciós szinttel. A genderfogalom vonatkozásában pedig – akár osztva a szerző előfeltevéseit és következtetéseit, akár nem – nehezen lesz megkerülhető Kováts Eszter munkája. Mivel a kötet önmagában a terminus jelentésének jelenlegi túltelítettségére és sajátos használatának újszerűségére mutat rá, számvetésre kell sarkallnia, hogy a kifejezés végképp elhasználódott-e, szakmai közegben pedig ki milyen megkötésekkel tartja érdemesnek tovább használni.

A *Genderörületek...* valódi súlyát potenciális diskurzusformáló erejében látom, mind sokunk számára tanulandó beszédmódjának, mind problémaérzékenységének köszönhetően. Közvetett célja ugyanis olvasatomban az, hogy felerősítse annak a pozíciónak a hangját, amely szerint a közös politikai térben minden tekintetben – úgy tűnik, a nemiséggel és a nemek viszonyával kapcsolatos kérdésekben különösképpen – érdemes lenne kilépni a kultúrharcos logikák keretéből.¹⁶³ Fókuszkiemelő gesztusával elsősorban a 21. századi feminista mozgalmakat segítheti témaválasztásuk súlyozásában. A könyv logikájából indirekt módon az következik: érdemes gyanúval kezelnünk, hogy az emancipatorikus törekvések középpontjába identitáspolitikai kérdéseket állítanak. A fentiekben megfogalmazott, mind az elismerő, mind a bíráló megjegyzésekkel (melyek részben a más diszciplináris perspektívának köszönhetőek) e diskurzus továbbformálásához, nyelvének közös finomításához szerettem volna hozzájárulni.

A *Nőügyek 2018* című, a magyar nők mindennapi nehézségeiről szóló szociológiai felmérést összegző kötet¹⁶⁴ pécsi bemutatóján az egyik szerző, Gregor Anikó találó képpel ragadta meg a kultúrharcos dichotómiából való kilépés lehetőségét:

Folyik a szokásos pingpongmeccs a jól megszokott két oldal között. Túl sok mindent nem tudunk tenni, de ha fel akarjuk hívni a figyelmet valamiféle harmadik álláspontra, időnként

¹⁶³ A fogalomhoz lásd: NAGEL, Angela: *Kill All Normies – The online culture wars from Tumblr and 4chan to the alt-right and Trump*. Winchester, UK/Washington, USA, Zero Books, 2017.

¹⁶⁴ GREGOR Anikó – KOVÁTS Eszter: *Nőügyek 2018 – Társadalmi problémák és megoldási javaslatok*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2018.

be kell dobni kívülről egy másik pingponglabdát, mert az összezavarja a játékosokat és a nézőket is.

Kováts Eszter *Genderörületek Németországban és Magyarországon* című könyvével bedobta a másik pingponglabdát. Kérdés, hogy tudunk-e, fogunk-e élni az általa teremtett helyzettel.